

PATRIOTA POWSZECHNEGO ABSURDU¹. IN MEMORIAM WADIM SIDUR

ZBIGNIEW T. SZMURŁO

Wyższa Szkoła Bezpieczeństwa z siedzibą w Poznaniu
Wydział Nauk Społecznych w Giżycku
Katedra Nauk Humanistycznych
ul. Orzeszkowej 1, 60–778 Poznań
e-mail: pressart@poczta.onet.pl
(nadesłano 09.09.2016; zaakceptowano 10.10.2016)

Abstract

The Patriot of the Universal Nonsense in Memoriam Vadim Sidur

The article is devoted to the works of the Moscow artist, Vadim Sidur, on the occasion of the 30th anniversary of his death. Vadim Sidur (1924–1986), an outstanding Soviet artist – a sculptor, a graphic artist and also a sensitive poet and prose writer, remained unknown for many decades. His works were barely tolerated in the Soviet Union. At present, he is considered an avant-garde artist, but his compositions still provoke and even trigger aggression. In Poland, his works are waiting for the full exploration and for presentation in exhibition showrooms.

Key words

Soviet Union, Russia, Poland, the art, the sculpture, the poetry, Vadim Sidur, Grob-Art, the anniversary of the death.

¹ Л. Лернер. *Взывающий*. «Еврейский Обозреватель» 2014, nr 11 (263), s. 16.

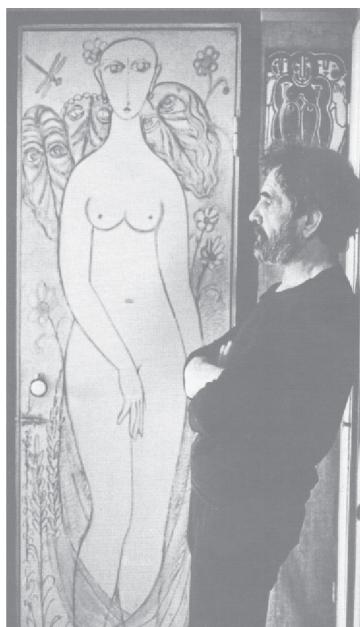
Abstrakt

W artykule zostaje przypomniana twórczość moskiewskiego artysty Wadima Sidura w 30 rocznicę śmierci. Wadim Sidur (1924–1986) wybitny radziecki twórca – rzeźbiarz, grafik, rysownik, a także wrażliwy poeta i autor utworów prozatorskich – przez wiele dziesięcioleci był nieznany. Jego twórczość była zaledwie tolerowana w Związku Radzieckim. Obecnie jest zaliczany do grona artystów awangardowych, ale jego dzieła nadal prowokują i wywołują nawet agresję. W Polsce jego twórczość czeka na pełne odkrycie i zaprezentowanie w salonach wystawowych.

Słowa kluczowe

Związek Radziecki, Rosja, Polska, sztuka, rzeźba, poezja, Wadim Sidur, Grob-Art, rocznica śmierci.

*Умрут все
Никто не воскреснет
Только Лето вернется
Если войны не будет².*

Fot. 1. Wadim Sidur na tle kompozycji „Zuzanna i starcy”, 1976

W tym roku minęła trzydziesta rocznica śmierci Wadima Sidura (fot. 1), wybitnego radzieckiego rzeźbiarza, grafika, wrażliwego poety i autora utworów prozatorskich,

² В. Сидур. *** (Умрут все). [W:] *Самая счастливая осень. Стихотворения 1983–1986 гг.* Москва: Отдел культуры исполкома Перовского райсовета, 1990, s. 93.

a także – jak trafnie zauważył Leonid Lerner – „patrioty powszechnego absurdu”³. Sidur zmarł 26 czerwca 1986 roku – dwa dni przed sześćdziesiątymi drugimi urodzina-
nami⁴.

Trzeba przyznać, iż trzydzieści lat po śmierci Sidura on sam i jego twórczość w Polsce wciąż nie są dobrze znane. Zaledwie kilku badaczy zdecydowało się zająć analizą i przybliżaniem jego artystycznej spuścizny, jednakże pomimo upływu lat nie zorganizowano ani jednej wystawy prezentującej artystyczny dorobek tego interdyscyplinarnego twórcy. W propagowaniu dorobku artysty dużą rolę odegrała prof. Joanna Mianowska, jej liczne publikacje⁵, głównie w języku rosyjskim, które w interesujący sposób wprowadzają czytelników w świat Sidura.

Znamienne jest to, że przez długi okres widoczny był w Polsce brak zainteresowania zadziwiającym fenomenem artystycznym, jakim jest twórczość artystyczna Sidura, który znany był wąskiemu gronu polskich badaczy kultury rosyjskiej. W latach sześćdziesiątych o twórczej postawie i dokonaniach Sidura pisano w czasopiśmie na Węgrzech⁶, Czechosłowacji⁷ czy Jugosławii⁸, w polskiej prasie ukazało się natomiast zaledwie kilka tekstów. W 1985 roku napisał o Sidurze anonimowo Lucjan Suchanek. Jego tekst ukazał się w krakowskim dwumiesięczniku literacko-politycznym „Arka”, który początkowo (w latach 1983–1990) ukazywał się poza cenzurą⁹. Z kolei w pierwszej rocznicę śmierci artysty wspominał o twórczości Sidura Andrzej Drawicz¹⁰, który od lat znał go, cenił też jego postawę: „Dima Sidur okazał się twardym i prawdziwym artystą”¹¹, podobały mu się także Sidurowskie rzeźby w przeciwieństwie do rzeźb ciepszącego się dużą popularnością Ernesta Nieizwiastnego, który odważył się przeciwstawić publicznie Nikicie Chruszczowowi:

[...] rzeźby mi się nie podobały. Odczułem je jako zbyt ekspresjonistyczne, wrzaskliwe i przegadane spiętrzeniem natrętniej symboliki. Może dlatego, że na krótko przedtem obejrzałem

³ Л. Лернер. *Взывающий...*, s. 16.

⁴ Wadim Sidur został pochowany na cmentarzu w Pieriedielkino obok grobu rodziców, dla których stworzył i ustawił rzeźbę-nagrobek. Jej model posłużył, już po śmierci artysty, do realizacji pomnika „Tym, którzy zostali bez pochówku” ustawionego w Moskwie.

⁵ J. Mianowska. *Świat Wadima Sidura (Мир Вадима Сидура)*. Bydgoszcz: Wydawnictwo Uczelniane Wyższej Szkoły Pedagogicznej, 1999; Eadem. *В. Сидур – эмиграция внутрь себя*. „Studia Rossica”, t. 10: *O literaturze rosyjskiej nowej i dawnej*. Red. W. Skruna. Warszawa 2000; Eadem. *Диссидентство Вадима Сидура в контексте его переписки с Карлом Аймермахером*. „Acta Universitatis Lodzianensis. Folia Litteraria Rossica” 2008, nr 8, s. 121–132; Eadem. *Диссидентство по-сидуrowsки*. [W:] В. Гопман и др. (ред.). *Русское Зарубежье – духовный и культурный феномен. Материалы международной научной конференции*. Москва: Новый Гуманитарный Университет Натальи Нестеровой 2003, s. 226–235; Eadem. *Wadim Sidur*. [W:] J. Mianowska. *Rosyjska literatura emigracyjna i literatura rosyjskiej opozycji wewnętrznej w komentarzach*. Bydgoszcz: Wyższa Szkoła Pedagogiczna, 1998, s. 107–143.

⁶ Z. Rab. *Vadyim Szidurnal*. „Űj Írás” 1970, nr 3.

⁷ J. Bob. *Tvar súčasníka*. „Kultúrny život”, 21.05.1965.

⁸ S. Maleša. *Sve ljubavi Vадима Sidura*. „Osvobodenje” 29.04.1968.

⁹ L. Suchanek. /anonimowo/. *Wadim Sidur*. „Arka” 1985, nr 11, s. 114–116.

¹⁰ A. Drawicz. *Pamięci Dimy Sidura (1924–1986)*. „Tygodnik Powszechny” 1987, nr 30.

¹¹ A. Drawicz. *Pocztunek na mrozie*. Łódź: Wydawnictwo Łódzkie 1990, s. 68.

lakonicznie wyraziste formy Dimy Sidura. Potem dowiedziałem się skądinąd, że Niezwiasty też umie być bardzo zwięzły, niemal ascetyczny. Ale nie wtedy¹².

Twórczość Sidura nie jest dobrze znana nawet wśród polskich krytyków artystycznych. Jeszcze gorzej było, jak stwierdza Joanna Mianowska, w latach osiemdziesiątych ubiegłego wieku:

В Польше Сидур общеизвестен не был. Лишь во второй половине 1980-х годов в Гданьском университете была написана о нем магистерская работа, затем в 1986 году в Эльблонге состоялась персональная выставка его работ. Имя Сидура прозвучало и на страницах журнала «Тыгель»¹³.

W lipcu 1988 roku Julia Sidur otrzymała egzemplarz pracy magisterskiej¹⁴ obronionej na Uniwersytecie Gdańskim, która w założeniach miała przybliżyć w Polsce dokonania tego moskiewskiego rzeźbiarza i artysty, w zasadzie u nas nieznanego.

We wspomnianym przez Mianowską „Tyglu. Kwartalniku Elbląskim” pojawiły się artykuły o twórczości Sidura. W Elblągu udało się również przygotować kilka przedsięwzięć, które usiływały wydobyć z niepamięci postać Sidura i jego twórcze dokonania. W czerwcu 1986 roku kilkanaście fotogramów prac Sidura pokazano na wystawie „Sztuka bez granic. Aktualne zjawiska i tendencje sztuki światowej”, która została przygotowana przez Centrum Sztuki – Galerię EL. Kilka tygodni po śmierci Sidura na łamach sobotniego wydania „Dziennika Bałtyckiego” został opublikowany artykuł przybliżający sylwetkę i twórcze dokonania artysty¹⁵. Wystawę „Twórczość Wadima Sidura w dokumentacji fotograficznej Eduarda Gładkowa” można było oglądać już w listopadzie 1986 roku w elbląskiej Galerii Sztuki Współczesnej „UNI-ART”¹⁶. Zawartość tej wystawy wraz z referatem na temat sztuki Sidura zaprezentowano na sympozjum naukowym „Radziecka awangarda literacka lat dwudziestych i jej kontynuacje”, zorganizowanym przez Zakład Literatury Rosyjskiej i Radzieckiej Instytutu Filologii Rosyjskiej i Słowiańskiej¹⁷.

Po ukończeniu studiów w Stroganowce¹⁸ Sidur prezentował swoje prace na wystawach zbiorowych, które były przyjmowane i oceniane krytycznie, a wręcz negatyw-

¹² Ibidem, s. 101.

¹³ J. Mianowska. *Вадим Сидур и Карл Аймермахер «О деталях поговорим при свидании...»* [Recenzja książki]. „Polilog. Studia Neofilologiczne” 2014, nr 4, s. 317.

¹⁴ Z.T. Szmurło. *Twórczość Wadima Sidura*. Praca magisterska napisana w Zakładzie Historii Literatury Rosyjskiej i Radzieckiej Instytutu Filologii Rosyjskiej i Słowiańskiej Uniwersytetu Gdańskiego pod kierunkiem dra Jerzego Godwoda. Gdańsk 1988. Recenzentem pracy był dr Zbigniew Żakiewicz. Zafascynowany twórczością Wadima Sidura był również zmarły w kwietniu 2016 roku prof. dr hab. Henryk (Żeńka) Łatyszew – językoznawca, literaturoznawca, znawca literatury rosyjskiej i wieloletni wykładowca Instytutu Filologii Rosyjskiej Uniwersytetu Gdańskiego. Prowadząc niekonwencjonalne zajęcia ze studentami, starał się propagować współczesną kulturę Kraju Rad. Dzięki niemu jesienią 1983 roku studenci rusycystyki Uniwersytetu Gdańskiego zawitali w pracowni Wadima Sidura.

¹⁵ Z.T. Szmurło. *W pracowni rzeźbiarza*. „Dziennik Bałtycki” 01.08.1986.

¹⁶ Z.T. Szmurło. *Sztuka naszych przyjaciół*. „Kwartalnik Galeria EL” 1988, nr 16, s. 78.

¹⁷ Uniwersytet Gdański, 12–13.12.1986.

¹⁸ Московское высшее художественно-промышленное училище (бывшее Строгановское). Jedna z najstarszych artystycznych uczelni Rosji została założona w 1825 r. przez hrabiego Siergieja G.

nie¹⁹, gdyż proponowane wartości absolutnie nie odpowiadały założeniom preferowanym przez władze. Radzieccy krytycy dostrzegali we wczesnych erotycznych rzeźbach Sidura tylko nadmierne zafascynowanie ich autora czysto formalnymi, zewnętrznymi środkami artystycznego wyrazu. Głównym zarzutem był brak idei²⁰ będącej odbiciem narzuconych wartości realizmu socjalistycznego, a idea musiała być przecież zgodna z linią komunistycznej partii.

Sidur przez wiele dziesięcioleci realizował z uporem swoje artystyczne przesłanie-misję:

[...] выстроил собственную философию, в центре которой художник-пророк, чья миссия – предупредить людей о грядущих глобальных катастрофах²¹.

W samotności, z dala od sal wystawowych, w jego piwnicy-pracowni powstawały rzeźby o niezwyklej sile wyrazu, stojące w jawnej opozycji do obowiązujących kanonów sztuki radzieckiego realizmu socjalistycznego; jego odczuwania świata, a przede wszystkim jego sztuki nie akceptowano. Społeczeństwo, umiejętnie zwodzone i sterowane przez partyjnych aparatczyków i ideologów, nie знаło jego dokonań. Praktycznie do ostatnich dni swojego życia pozostawał w cieniu innych – był w swojej ojczyźnie nieznanym.

Owcześni radzieccy krytycy sztuki nie bardzo potrafili zaszufladkować jego artystyczne działania. Jakąż trzeba było mieć wewnętrzną siłę i pragnienie tworzenia, opowiadania o tragizmie życia mimo świadomości, że stworzone rzeźby, rysunki, grafiki nie zaistnieją w salach wystawowych²²:

До самой смерти скульптора созданные им образы томились в подвале – легендарной мастерской, куда ежедневно спускались ученые, писатели, художники (Юрий Трифонов и Василий Шукшин, Булат Окуджава и Виктор Некрасов, Юрий Любимов и Милош Фор-

Stroganowa (1794–1882), rosyjskiego działacza państwowego, archeologa, mecenasa kultury i kolekcjonera. W swojej historii uczelnia nosiła wiele nazw, od 2009 roku – Московская государственная художественно-промышленная академия имени С.Г. Строганова (МГХПА им. С.Г. Строганова). Por. З.Н. Быков (ред.). *Московское Высшее Художественно-Промышленное Училище (бывшее Строгановское). (1825–1965)*. Москва: Министерство высшего и среднего специального образования РСФСР, 1965; Е.Н. Шульгина, И.А. Пронина. *История Строгановского училища. 1825–1918. Российская академия художеств*. Москва: ООО ТИД Русское слово-РС, 2002; О.Л. Голубева, А.Н. Лаврентьев, А.Н. Бурганов, В.П. Бурый, Н.Н. Ганцева. *Строгановская школа композиции. К 180-летию основания МГХПУ им. С.Г. Строганова*. Москва: «Сварог и К», 2005; А.Н. Лаврентьев (ред.), А.В. Сазиков, С.В. Курасов, Е.А. Заева-Бурдонская. *Строгановка. 190 лет русского дизайна*. Москва: Русский мир, 2016.

¹⁹ М. Мармелова. *В этом ли истоки нового?* «Советская Культура», 25.09.1956; В. Зименко. *Пути и перепутья*. «Советская Культура» 1957, № 97; Г. Кучеренко. *Есть ли вообще современный стиль?*. «Советская Культура», 05.01.1963.

²⁰ Г. Абовина. *Крепящее мастерство ваяния*. «Советская культура» 18.05.1957, s. 2.

²¹ М. Сидур. *Вывставка в галерее журнала «Знамя», 2002 год, ноябрь, «МИФ ВАДИМА СИДУРА» (к 10-летию журнальной публикации «Памятника современному состоянию»)*. [Online:] <<http://znamlit.ru/gallery.html?id=3>> (dostęp: 15.09.2016).

²² Por. Z.T. Szmurło. *Wadim Sidur – rzeźbiarz i poeta*. „Tygiel. Kwartalnik Elbląski” 1994, nr 12, s. 22.

ман) ...и агенты КГБ. Те, от кого приходили с Лубянки, подозревали автора скульптур в патологическом интересе к войне, насилию и жестокости. «Это не интерес, даже не долг, – отвечал Сидур, – а жизненная необходимость. Многие годы я пытаюсь освободиться от того, что переполняло меня [...]»²³.

W pracowni Sidura mieszczącej się w piwnicznych pomieszczeniach domu przy Komsomolskim prospekcie, sąsiadującym z XVII-wieczną cerkwią Nikoły w „Chamownikach” (1676–1682), pojawiały się wciąż nowe pomysły kolejnych prac, będących nieodzownym elementem mistycznego, prowokującego i zarazem tragicznego świata. Świat Sidura to ustawiczna ucieczka – przed śmiercią, wykluczeniem, twórczym odizolowaniem:

Мастерская в подвале на Комсомольском проспекте, 5, была своего рода культурной биржей. Бывали там, кроме тех, кого вы назвали, также и Аксенов, и Евтушенко, Копелев, Войнович, Юрий Любимов, Вениамин Смехов, физики Виталий Гинзбург (будущий лауреат Нобелевской премии), врачи, композиторы и дирижеры. Подвальные дискуссии привлекали и киношников, и видных прогрессивных деятелей культуры из Восточной и Западной Европы, которые оказывались в Москве. Они обсуждали текущие проблемы и современного искусства, кино, театра и вообще культурно-политических проблем вне официальной доктрины. А если встречались люди поколения Сидура, то нередко вспоминали войну с разных точек окопов, где почти каждый из них участвовал и был ранен... Интересно, что все дискуссии проходили мирно, дружелюбно и с всеобщим отвращением к ужасам войны²⁴.

Twórca niepokorny, poszukujący wyjścia z kręgu współczesnych mu absurdów, zmagał się z cieniem wojny, podczas której został ranny i cudem przywrócony życiu. Wadim Abramowicz Sidur (urodzony 28 czerwca 1924 roku w Jekatierinosławiu²⁵ / Dniepropetrowsku) pomimo odniesionych kontuzji, co miało wpływ na jego zdrowie, zmagał się ze swoimi słabościami i odizolowaniem (fot. 2).

Sidur szukał najbardziej adekwatnego języka środków artystycznego wyrazu dla przekazania swojego przesłania tym wszystkim, którzy żyją i będą żyć w świecie pełnym absurdów i ustawicznego strachu. Jak konstatuje wspomniany już Lerner:

Так началась его война с войной. Первым из скульпторов своего времени он осознал, что после ужасов XX века говорить на языке Родена уже нельзя. Его путь к металлу, материалу, в котором он смог выразить себя до конца, в работе с которым его космиче-

²³ Л. Лернер. *Взывающий...*, s. 16.

²⁴ А. Андреевская. *Памятник современному состоянию*. (Интервью у К. Аймермахера). [Online:] <<http://www.tverkult.ru/pamyatnik-sovremennomu-sostoyaniyu/>> (dostęp: 01.09.2016).

²⁵ «Пролетарии всех стран, соединяйтесь! Народный комиссариат внутренних дел. Выпись о рождении № 3155. Настоящим свидетельствуется, что в книге записей о рождении № 26 за 1924 год в ЗАГСе № 1 при губисполкоме совершена: запись за № 1812 про рождение мальчика по имени ВАДИМ, по отчеству АБРАМОВИЧ, по фамилии СИДУР, родившийся 28 дня июня месяца в 1924 году в Екатеринославе. Отцом является гражданин АБРАМ ИУДОВИЧ СИДУР, а матерью гражданка ЗИНАИДА ИВАНОВНА СИДУР. Все вышеизложенное подписями и приложением печати удостоверяется». [W:] В. Сидур. *Памятник современному состоянию*. Миф. Москва: Вагриус 2002, s. 45.

Fot. 2. Inwalida, 1964

ская фантазия переплелась с необычайно жестким, точным и логичным мышлением, начинался с канализационных труб²⁶.

Sidur starał się odnaleźć w trudnej radzieckiej rzeczywistości. Nagromadzone w nim wojenne przeżycia w zestawieniu z trudną do zaakceptowania odhumanizowaną ideologią były czynnikiem sprawczym ustawicznego szukania i odnajdywania najbardziej adekwatnych do postawionych zadań form artystycznego wyrazu – przesłania do człowieka jako do istoty chorej²⁷.

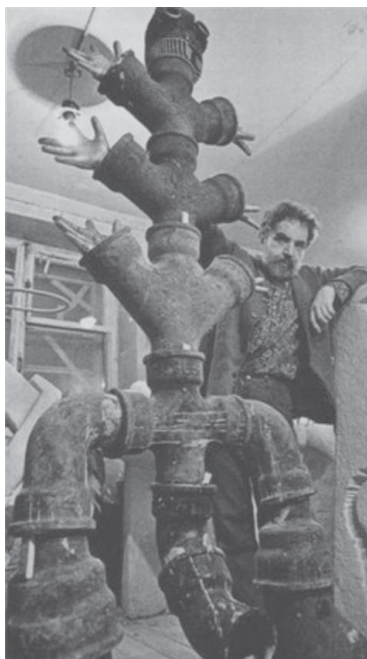
W umęczonym ciele wzburzony żywioł – w przypadku życia i twórczości Sidura – to bogactwo ścierających się i jednocześnie wyraziście dopełniających się żywiołów. Efekty tego procesu – rzeźby i rysunki – przez wiele lat gromadzone były w jednej przestrzeni pracowni. Piwniczne pomieszczenia wypełniały rzeźby i płaskorzeźby, poustawiane, a właściwie poupychane dzieła: metalowe odlewy małych rozmiarów, gipsowe płaskorzeźby na biblijne tematy, wykreowani z rur kanalizacyjnych prorocy w kapeluszach, a przede wszystkim monumentalne, ciągle uzupełniane, właściwie niedokończone nigdy „Współczesne ukrzyżowanie” (fot. 3). Wywierały silne wrażenie na każdym, kto miał szczęście być wprowadzony w artystyczny świat Sidura. Mistyczny klimat wzmacniały fotografie Sidurowskiej krainy autorstwa wybitnego moskiewskiego fotografika Eduarda Gładkowa, zamieszczane w różnych katalogach i książkach publikowanych za granicą. Gładkow jak mało kto poznał prace Sidura i z aparatem fotograficznym w ręku śledził procesy jego twórczych poszukiwań²⁸.

Na początku lat osiemdziesiątych ubiegłego wieku stan zdrowia artysty mocno się pogorszył, co też bardzo wyraźnie przeszkadzało mu w dalszych działaniach:

²⁶ Л. Лернер. *Взывающий...*, s. 16.

²⁷ Por. A. Jakimowicz. *Współczesna eschatologia Rosji i zachodu. Wygodny obóz koncentracyjny czy niewygodny łagier?* „Kamena” 1991, nr 2, s. 28.

²⁸ Por. Э. Гладков. *И создал ГРОБ-АРТ. Фотоальбом о жизни и творчестве замечательного художника В. Сидура*. Москва: Радуница, 1998.

Fot. 3. Artysta w pracowni

Fot. 4. Wadim Sidur i rzeźba „Treblinka”

В 1984 году, оправившись немного от второго инфаркта, Вадим Сидур продолжал работу над акварелями и рисунками. Заниматься скульптурой ему было уже не под силу. В 1985 году он опять написал несколько стихотворений, касающихся неизбежного расставания с жизнью:

Петля Времени
 Пуповина смерти
 Железный ошейник
 Гаррота
 Душат каждого
 Весь его срок
 Сломен
 Жизни седьмой позвонок..

В начале 1986 года Вадим Сидур, преодолевая болезнь, ненадолго возвращается к скульптуре. Из ваты и белой простынной ткани он создает почти в натуру три длинные, условные женские фигуры²⁹.

Pracował do ostatnich swoich dni. Chciał jak najwięcej stworzyć – nie potrafił inaczej żyć, jego naturą było pokazywanie siebie jako medium i twórcze wydobywanie z siebie siły sprawczej poszukiwań. Kiedy choroba nie pozwalała mu zestawiać rzeźbiarskich kompozycji, ucieczką, schronieniem i swoistym dopełnieniem stawały się wiersze:

²⁹ Ю. Сидур. *Послесловие*. [W:] *Самая счастливая осень...*, s. 156.

Ночной приступ
 Словно крепость берешь на приступ
 Находясь между жизнью и смертью
 Утром кровь из пальца и сноваприступ
 И анализ Сито
 Есть ли в моче эритроциты
 Но пока есть желание сочинять стихи
 Значит я еще не умер
 Или в значительной степени жив
 Внутри меня бурит стихия
 Ее отражение – пишу стихи я³⁰.

Wadim Sidur regularnie korespondował z prof. Karlem Eimermacherem, a efektem 15-letniej wymiany listów jest niezwykle interesujący ich zbiór, dzięki któremu można poznać wiele interesujących szczegółów dotyczących jego życia, twórczości, a także poglądów. W listach zawarte są zarówno liczne komentarze do aktualnie powstających prac, jak również pomysły, idee, marzenia i pragnienia³¹. Po jego śmierci porządkowaniem pozostawionej spuścizny zajęła się Julia Sidur (1940–2006)³², żona artysty³³, która kontynuowała korespondencję z niemieckim badaczem. W sierpniu 1986 roku napisała do Eimermachera:

Получила письмо от Готфрида, Бианки из Тюбингена и Збигнева Томаша Шмурло. Один Збигнев не знал, что Дима умер. Он написал Диме письмо, что пишет диплом на тему: «Вадим Сидур, путь к Гроб-Арту». Он написал также, что приедет в Москву и просит о свидании, потому что написал очень много статей о Димином творчестве, и у него есть к нему вопросы. Потом Збышек приехал в Москву в конце июля и узнал от Эдика о Диминой смерти. Он был здесь всего два дня, мне не дозволился, я как раз общалась с мосховцами. И только когда он уехал обратно в Польшу, я получила по нормальной почте его письмо, оно шло так долго, как будто он писал не из Польши, а с Луны. Это лишний раз доказывает, что обычная переписка по нашей почте искусственно затруднена и длится столь же долго, как при Петре Первом. Но в те времена все делалось, чтобы ускорить переписку, а у нас – чтобы замедлить. Поэтому я не уверена, что письмо, которое я ему

³⁰ В. Сидур. *** (*Ночной приступ*). [W:] *Самая счастливая осень...*, s. 145.

³¹ В. Сидур и К. Аймермахер. «*О деталях поговорим при свидании...*». Переписка, составление, подготовка текста и комментарии В. Волонникова. Москва: РОССПЭН 2004.

³² Г. Геннис, Н. Нольде. *Она помогла дару. Не стало Юлии Сидур – вдовы художника, скульптора, прозаика и поэта – Вадима Сидура*. «Новая Газета» 2006, № 68. [Online:] <<http://2006.novayagazeta.ru/nomer/2006/68n/n68n-s27.shtml>> (dostęp: 01.09.2016).

³³ Julia Sidur przez wiele lat uczyła języka francuskiego w moskiewskiej szkole. Była nie tylko żoną i towarzyszem artystycznych zmagani Wadima Sidura, ale z czasem stała się jego pomocnikiem. W 1972 roku przestała uczyć i do 1986 roku współuczestniczyła w tworzeniu rzeźb (работала «неквалифицированным помощником собственного мужа»). Po latach ujawnił się jej talent pisarski. Jest autorką kilku książek (*Роза Террестриэл*, 2003; *Пришелец и пенсионерка*, 2005; *Человек прозрачный*, 2006). Prowadziła także dziennik, w którym zawarła wiele interesujących informacji o życiu i tworzeniu w Sidurowskiej pracowni, a także opisała wizyty wybitnych twórców i uczonych odwiedzających piwnicę. Znalazły się tam również fakty z życia inteligencji i twórców. Zob. Ю. Сидур. «*Время, когда не пишут дневников и писем...*». *Хроника одного подвала. Дневники 1968–1973*. Москва АИРО-XXI – Санкт-Петербург: Алетей, 2015.

написала, вообще дойдет до него. Но, в принципе, я очень рада, что этот молодой человек занимается серьезно в Польше Диминым творчеством. Карлуша, я знаю, что у тебя есть его координаты, может быть, тебе стоит еще раз войти с ним в контакт? Он очень серьезный и симпатичный молодой человек³⁴.

Za życia Sidur miał tylko jedną wystawę indywidualną w 1968 roku. W radzieckim państwie swoje prace mógł pokazywać tylko na wystawach zbiorowych, jednak nie był na nie zapraszany zbyt często. Z kolei na Zachodzie, dzięki działaniom propagatorskim prof. Eimermachera twórczość moskiewskiego rzeźbiarza była rozpoznawana i ceniona. W 1971 roku niemiecki sławista zorganizował pierwszą wystawę indywidualną prac Sidura w szwajcarskim Frauenfeld. Poza granicami Związku Radzieckiego publikowane były albumy z fotografiami jego prac, monografie i omówienia. Bardzo chętnie ustawiano też duże rzeźbiarskie kompozycje – powiększone wersje wcześniejszych rzeźb – na skwerach europejskich miast. Większość z nich doskonale wpisuje się w przestrzeń publiczną wielu miast niemieckich³⁵. W Moskwie udało się Sidurowi zrealizować ustawienie tylko dwóch struktur rzeźbiarskich³⁶. Niektóre jego rzeźby stały się nagrobkami wybitnych postaci radzieckiego życia naukowego i artystycznego i można je było oglądać na cmentarzach w Moskwie (Cmentarz Nowodiewiczij³⁷) i w Pieriedielkino³⁸. Dzisiaj Sidur uważany jest za klasyka radzieckiej (rosyjskiej) sztuki awangardowej. Stworzone przez niego dzieła znajdują się w zbiorach muzeów, o jego twórczości można przeczytać w książkach i encyklopediach. W Moskwie istnieje też Muzeum Wadima Sidura.

Sidur pozostawił bogatą spuściznę artystyczną: rzeźby, grafiki, rysunki. Do najbardziej przejmujących i jednocześnie charakterystycznych jego dzieł należą rzeźby: „Ofiarom bomb” (1965), „Inwalida” (1962) (fot. 2), „Pogrzeb” (1965), „Operacja serca” (1966), „Pomnik dla tych, którzy nie zostali pogrzebani” (1972), „Kobieta i stal” (1977), „Wołający” (1979). W swojej twórczości zrealizował też wiele rzeźbiarskich cykli: „Kobiece początek” (1968–1979), „Tematy biblijne” (1972–1980), „Mój harem” (1977–1978), „Metalowi prorocy” (1969–1983) (fot. 5)³⁹.

Mówiąc o powstawaniu rzeźb Sidura, nie sposób nie wspomnieć o różnorodności stosowanego przez niego materiału: od ceramicznych figurek, poprzez wykonane

³⁴ Ю. Сидур, К. Аймермахер. *Время новых надежд... Переписка 1986–1992*. Москва 2014, s. 37–72, cyt. za: [Online:] <<http://gifter.ru/archive/12017>> (dostęp: 10.08.2016). List od Julii Sidur nigdy nie dotarł do adresata. Jednakże to dzięki niej po jakimś czasie nadeszła okazała przesyłka z Niemiec od profesora Eimermachera, a w niej katalogi wystaw i książki o Sidurze, w tym odbitki kserograficzne maszynopisu MITU – *Pomnik czasom obecnym* oraz wiersze, które już po śmierci artysty weszły w skład zbiorku *Najszcześniejsza jesień*.

³⁵ В. Воловников. *Скульптуры Вадима Сидура в Германии*. „Partner” 2013, nr 1 (184).

³⁶ *Структура № 1* перед Институтом морфологии человека и *Структура № 2* перед Институтом геохимии им. Вернадского в Москве. Por. И. Мак. *О «гроб-арте» Вадима Сидура вспомнили к юбилею*. „The Newspaper Art. Russia” 17.07.2014. [Online:] <<http://www.theartnewspaper.ru/posts/691/>> (dostęp: 1.08.2016.).

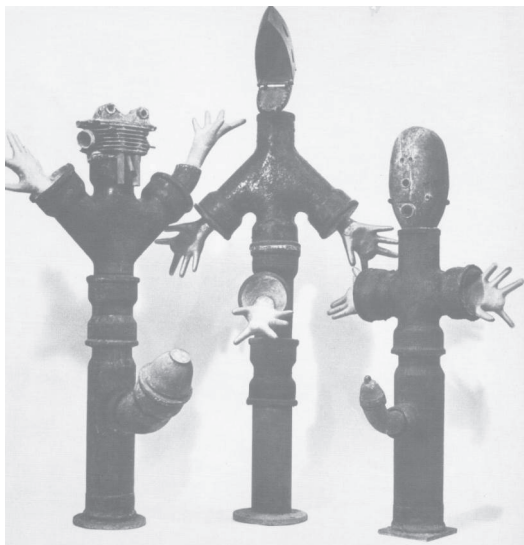
³⁷ Nagrobek akademika E.S. Wargi (1968); nagrobek akademika I. Tamma (1973).

³⁸ Nagrobek pisarza I. Zwieriewa (1967).

³⁹ Por. *Vadim Sidur. Plastik, Grafik, 1957–1974. Eine Ausstellung der Universität Konstanz vom 30.4–20.5 1975*. Konstanz: Die Universität, 1975.

w drewnie, szlachetnym kamieniu, aluminium i brązie, do kompozycji składanych, budowanych z różnych przedmiotów. Najczęściej znajduje je na wysypisku śmieci: przedmioty porzucone, zapomniane, niechciane. Ich los, decyzją użytkownika, został przesądzony, wyobraźnia zaś i ręka artysty podnosi je z cmentarzyska cywilizacji XX wieku do rangi dzieła sztuki, którego miejscem jest salon wystawowy czy muzeum.

Przedmioty te ponownie stają się obiektem zainteresowania człowieka, który potrafi dostrzec w nich siłę wyrazu, przyjąć je jako źródło inspiracji i wraz z nimi, a może przy ich pomocy, kreować nową rzeczywistość. Sidur tworzył rzeźby-obiekty złożone z elementów różnych maszyn, z rur kanalizacyjnych, łącząc je z bardziej szlachetnymi materiałami oraz z wyrzeźbionymi fragmentami ludzkiego ciała. W zestawieniach tego typu wcale nie chodzi o zaskoczenie odbiorcy. Nie jest to też tworzenie z brzydkich, pokaleczonych przedmiotów rzeczy estetycznych czy wręcz baśniowych.

Fot. 5. Metalowi Prorocy

Na początku lat siedemdziesiątych – po cyklach: „Metalowi Prorocy” (1971) (fot. 5) oraz „Płaskorzeźby na tematy biblijne” (1972) – Sidur dochodzi do kolejnego (okazuje się, że niezmiernie ważnego dla jego całej twórczości) cyklu, który został zatytułowany „Trumny”. Jest to zarazem początek nowego kierunku w jego twórczości – „Grob-Art” (fot. 6). Trzeba też podkreślić, iż jest on jedynym reprezentantem tego kierunku:

Усоив у западных коллег технику работы с металлоломом, Сидур создавал из него скульптуры, которые вроде бы стремился наделить глубоким философским смыслом, но в реальных произведениях (собранных частенько из бывших в употреблении канализационных труб) достигал не более чем легкого постмодернистского иронизма. Ни философствования, ни иронии мы не находим у его западных предтеч. Там решаются иные, чисто пластические, точнее *пост-пластические задачи*⁴⁰.

⁴⁰ В.В. Бычков. *Эстетический опыт России на рубеже тысячелетия*. «Эстетика: Вчера. Сегодня. Всегда» 2006, nr 2, s. 22.

Cykl składa się zaledwie z siedmiu horyzontalnych kompozycji – zbitych ze zwykłych, nieheblowanych desek trumien, w których umieszczone zostały szkice ludzi, (ludzie-symbol, ludzie-cienie) zbudowane z najróżniejszych metalowych części niezidentyfikowanych urządzeń⁴¹. Akurat ten cykl wywarł bardzo duże wrażenie na wielu badaczach, którzy zestawiali jego rzeźbiarskie kompozycje z pracami artystów z żelaznej kurtyny:

Obrazy bólu i śmierci Günther Ueckera, zawierające maszynię, gwoździe i noże, można porównać z trumnami Wadima Sidura – zbiornikami napelnionymi resztkami maszyn, narzędzi, sprzętu przemysłowego⁴².

Koncepcje plastyczne i filozoficzne Sidura, odzwierciedlone bardzo wyraziście w cyklu „Grob-Art”, dość bliskie były praktyce i postawie artystycznej wielu współczesnych twórców europejskich. W polskiej sztuce współczesnej twórczość Mariana Kruczaka, Władysława Hasiora, Józefa Szajny dość wyraźnie koresponduje z dokonaniem moskiewskiego rzeźbiarza⁴³.

Doświadczenia osobiste, potęgowane niezwykle wyrazistym, dramatycznym sposobem budowania form, przekształcone zostały w namacalny, groteskowy sen. Jest to zarazem projekcja niszczycielskich tendencji naszego współczesnego życia, w którym egzystujący ludzie i ich potomkowie narażeni są na zniszczenie nie przez jakieś tajemnicze i wrogie siły, ale przez innego człowieka. W kompozycjach tych widoczny jest strach i niepokój artysty, niepokój człowieka wrażliwego na piękno otaczającego świata i na rozgrywającą się wokół tego piękna tragedię ludzkiego życia. Jest to niepokój człowieka miłującego ludzi i pokój. Tragedię naszego życia determinują tendencje panujące w „epoce równowagi strachu” – wywołują one tylko grozę, strach i bezsilność. Autor powołuje do życia śmierć, która być może stanie się przestrożą przed okropnościami przyszłej wojny i zagłady. Sidurowskie „Trumny” są także filozoficzną dysputą i medytacją o przemijaniu wszelkich wartości; są to refleksje artysty i jego zatroskanie o los współczesnego mu świata, a także wizja jego przyszłego, może nie tak już odległego losu. Strach i niepokój, niepokój człowieka wrażliwego na piękno otaczającego świata i na rozgrywające się wokół niego akty przemocy⁴⁴.

Свой «Гроб-Арт» (для русского уха в самом названии непередаваемая словами ирония) Сидур понимал как воплощение размышлений о значимых для человечества темах: «о жизни и смерти, ...о том, к чему ведет человечество наша железно-атомная цивилизация, разрушившая, кроме всего прочего, представления о мире, вещи и человеке как о чем-то целом, нерушимом и гармоничном. Макромир и микромир разбит, расщеплен на осколки, частицы, прах... «Гроб-арт» – это попытка передать средствами искусства вот эти мои размышления и чувства⁴⁵.

⁴¹ Por. Z.T. Szmurło. *Rzeźby – pytania Wadima Sidura*. „Tygiel. Kwartalnik Elbląski” 1996, nr 19–20, s. 44–62.

⁴² A. Jakimowicz. *Współczesna eschatologia Rosji i zachodu...*, s. 28.

⁴³ Por. Z.T. Szmurło. *Twórczość Wadima Sidura* (maszynopis pracy magisterskiej). Gdańsk 1988, s. 121.

⁴⁴ Z.T. Szmurło. *Wadim Sidur*. „Kwartalnik Galeria EL” 1986, nr 11–12, s. 138.

⁴⁵ М. Сидур. *Вадим Сидур. Очерк творчества на фоне событий*. Москва: Московский государственный музей Вадима Сидура 2004, s. 144.

Sidur często opowiadał też o swoich przemyśleniach. Rzeźby, rysunki, a także same idee są elementami wypełniającymi jego literacki MIT – *Pomnik czasom obecnym*. Wiele cennych informacji na temat jego sztuki, w tym o cyklu „Grob-Art”, można znaleźć w listach do Eimermachera:

[...] А теперь мне хочется немного рассказать тебе о той, в общем, не свойственной мне теоретической работе над «Декларацией Гроб-Арта», которая будет состоять из «Аксиом Гроб-Арта» и вытекающих из них принципов Гроб-Арта. Так как все эти аксиомы, принципы и положения разбросаны у меня по многочисленным тетрадам, относящимся не только к последнему времени, но и к периоду написания первой части МИФа, то выудить их оттуда само по себе уже является нелегкой задачей⁴⁶.

Mówiąc o rzeźbach z cyklu „Grob-Art” (fot. 6), nie można pominąć teoretycznych rozważań Sidura, które doprowadziły do jego powstania:

Cykl ten, składający się z siedmiu kompozycji, można uważać za zakończony, a jednocześnie za OTWARTY... Czuję, że „TRUMNY” mogą się przekształcić w coś większego niż cykl, stają się dla mnie całym kierunkiem, który określam mianem „Grob-Art”⁴⁷.

Sidur często zwracał uwagę na to, że żyjemy w bardzo trudnych, niespokojnych czasach wypełnionych strachem, a proponowane przez niego rzeźbiarskie kompozycje z cyklu „Grob-Art” są sztuką równowagi strachu („Гроб-Арт – это искусство равновесия страха”)⁴⁸.

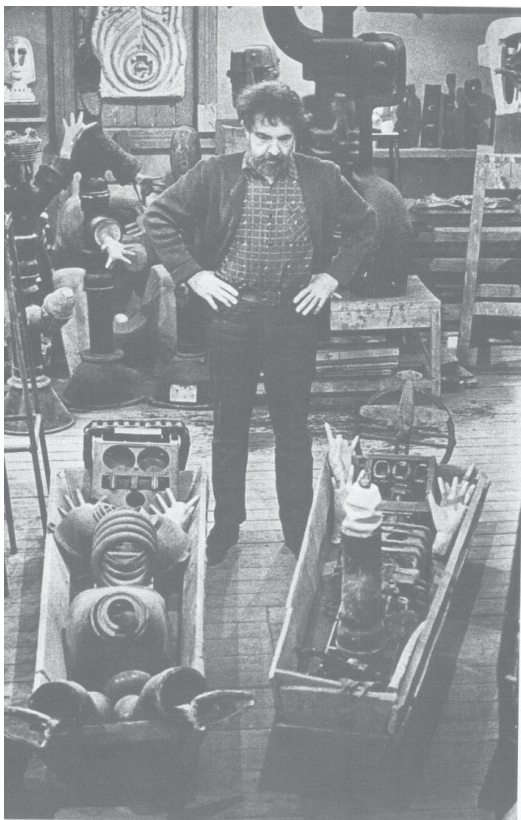
Przedmioty wykorzystywane przez twórcę – to znaki. Sidur – przez cały czas artystycznej działalności dążący do ukazywania prawdy życia za wszelką cenę, z jej wszystkimi, nawet najbardziej jaskrawymi przejawami, prawdy zawartej w codzienności – z całą świadomością wykorzystywał autentyczne fragmenty otaczającego świata, a więc realny, pospolity i w wielu przypadkach brzydki, nieestetyczny przedmiot. Rury kanalizacyjne, szczątki jakichś urządzeń, poszarpane blachy i inne odpadki porzucone przez ludzi pozwalały Sidurowi ukazywać tę prawdę. Na gruncie ówczesnej sztuki radzieckiej szczególnie Sidurowska „Sztuka trumien” odbiegała od założeń sztuki socrealistycznej. Sztuka Sidura to sztuka ludzi niespokojnych, przepełnionych bólem, krzyczących z rozpacz. Ma zdolność inspirowania i wywoływania licznych skojarzeń. W wyniku kreacyjnego manipulowania starymi rurami kanalizacyjnymi, kranami, zepsutymi urządzeniami elektrycznymi bądź dziecięcą zabawką powstawały dzieła o zupełnie odmiennej niż pojedynczy przedmiot wartości znaczeniowej.

Sidur umiał wsłuchać się w mowę przedmiotów, ale zapewne chodziło mu nie o samo ich zrozumienie. Jak każdy artysta miał on pełne prawo do przekształcania rzeczywistości.

⁴⁶ Аймермахер К. (сост.). «Человек одинок в этом мире, художник же одинок вдвойне...». Из переписки Вадима Сидура и Карла Аймермахера. Авт. введение Юлия Сидур. «Октябрь» 1998, nr 7, s. 107–147. [Online:] <<http://magazines.russ.ru/october/1998/7/vospomin.html>> (dostęp: 1.09.2016).

⁴⁷ Wywiad przeprowadzony przez K. Eimermachera w roku 1979. [W:] Vadim Sidur, Plastik/Grafik. Austellung im Hamburg. Cremon 36, 5. September – 3. Oktober 1979.

⁴⁸ «Человек одинок в этом мире, художник же одинок вдвойне...»...

Fot. 6. Wadim Sidur i kompozycje rzeźbiarskie z cyklu „Grob-Art”

Wkraczał Sidur na wysypiska śmieci, w świat – nieskończony zbiór przedmiotów o najbardziej różnorodnych i zaskakujących kształtach, strukturze – życia i zniszczenia (fot. 6):

Именно здесь
 Я нашел множество предметов
 Выразивших потом
 Мое отношение к миру
 Головы ЖЕЛЕЗНЫХ ПРОРОКОВ
 Все составляющие
 ГРОБ-МУЖЧИНУ
 ГРОБ-ЖЕНЩИНУ
 ГРОБ-ДЕВУШКУ
 ГРОБ-РЕБЁНКА
 Я сделал великое дело
 Очистил лес
 И создал
 ГРОБ-АРТ⁴⁹.

⁴⁹ В. Сидур *** (Осень в Алабине – пора костров). [W:] Idem. Самая счастливая осень..., s. 42–43.

Twórczość Sidura można odbierać jako przesłanie – przepowiednię dla przyszłych, niekoniecznie bardzo odległych, pokoleń, aby w pogoni na udoskonalaniem środków wzajemnej zagłady zatrzymali się, poczuli, że eskalacja przemocy je niszczy. Jak stwierdza Michaił Sidur⁵⁰, oceniając wszechstronną twórczość swojego ojca:

На языке пластики, в стихах и в прозе Сидур-философ говорил об одних и тех же волновавших его проблемах. Он, опираясь на весь трагический опыт двадцатого века, словно обращался к живущим в следующем столетии. Демонстрируя в одних работах красоту и хрупкость окружающего мира, в других своих вещах он показывал то, к чему может привести эскалация насилия. Используя прием контраста, он предостерегал нас от повторения страшных ошибок своего времени. Через тридцать лет (по нынешним временам, срок воистину огромный) его предсказания звучат еще более жутковато-актуально. Из своих бесконечно далеких и кажущихся ныне относительно спокойными семидесятих годов художник-пророк будто сумел увидеть пылающие башни Нью-Йорка, взорванные дома российских городов и трупы заложников в «Норд-Осте». Отсюда тот накал трагизма, который звучит в его вопле «терроризм!!!», доносящемся со страниц «Мифа». Словно для увековечивания этих, тогда еще не наступивших, событий Сидуром была создана скульптура «Нике третьей мировой войны»: человеческая фигура с пустыми глазницами на обгоревшем черепе, она же – оплавленный остов сторевавшего небоскреба⁵¹.

Trudno było mu się pogodzić i zrozumieć, że w życiu prawie zawsze towarzyszy człowiekowi ból: rodzi się najczęściej w bolesnym okrzyku matki cieszącej się z przekazania życia, a rozstanie ze światem, w trakcie przechodzenia na jego drugą stronę, jest przewyciężaniem bólu słabnącego ciała:

Prześladuje i nie opuszcza mnie – człowieka, który poznał smak wojny i pokoju – jeszcze jedno widzenie – МЕКА ЧЛӨWIEКА ТУЖ ПRZED ŚMIERCIĄ. Dlaczego prawie zawsze człowiek rozstaje się z życiem w upokarzających i nieludzkich cierpieniach? Czy czasami nie zbliża się ludzkość do granicy, aby żądać i mieć PRAWO DO GODNEJ ŚMIERCI?⁵²

Szukając przedmiotów, z których powstawały kompozycje rzeźbiarskie, artysta odnajdywał nie tylko ich tajemnicę, lecz także swoiste piękno i tragedię.

Мертвые куклы
Выброшенные на помойке
Расплющенные
Растерзанные
С выколотыми глазами
Распоротыми животами

⁵⁰ Michaił Sidur (1955–2010) – założyciel i wieloletni dyrektor Muzeum Wadima Sidura, autor interesującej monografii, omawiającej twórczość Wadima Sidura. Por. М. Сидур. *Вадим Сидур. Очерк творчества...*

⁵¹ М. Сидур. *Миф Вадима Сидура*. «Знамя» 2003, nr 1 [Online:] <<http://magazines.russ.ru/znamia/2003/1/sid.html>> (dostęp: 1.09.2016).

⁵² W. Sidur (wywiad przeprowadzony przez K. Eimermachera z 1977 r. [W:] *Vadim Sidur, Plastik/Grafik*. Ausstellung in Hamburg, German 36, 5 September – 3 October 1979 [katalog wystawy].

Снова убитые
Дети Европы⁵³.

Nikomiu niepotrzebne lalki stały się elementem kompozycji rzeźbiarskich („Młodzieniec w pułapce na myszy”, „Dzieci Europy”, „Porwanie Europy”). Te i inne prace Sidura korelują z dokonaniem polskiego artysty Władysława Hasiora:

Śmietnikowy złom objets trouvé's – przedmiotów znalezionych: aluminiowych widelców i gipsowych baranek wielkanocnych z czułością dziecka ożywił Hasior w nową egzystencję, nobilitowana artystycznie⁵⁴.

Zbędne przedmioty stawały się też głównymi elementami większości prac moskiewskiego twórcy. Szczególnym odkryciem były dla niego stare łopaty, które posłużyły do stworzenia interesujących autoportretów:

Старые ржавые железные лопаты
Собранные мной на свалках мусора
Напоминают большие осенние листья
Похожие на человеческие лица
Несчастные в своей ненужности⁵⁵.

W przypadku Sidura możemy mówić o jego wszechstronności, interdyscyplinarności, oscylowaniu pomiędzy plastyką, literaturą, a nawet filmem. Pracę nad swym pierwszym utworem literackim (*Pomnik czasom obecnym*) rozpoczął Sidur w 1973 roku, zakończył zaś w 1974 roku. Dzięki nagromadzeniu realiów z łatwością dających się zidentyfikować w życiu Sidura – w niektórych partiach autentycznych dokumentów (odpis aktu urodzenia, legitymacji Komsomołu czy ankiety personalnej ojca) – możemy rozpatrywać MIT jako utwór autobiograficzny. MIT *Pomnik czasom obecnym*, trochę okrojony przez redaktorów, ukazał się w 1992 roku w moskiewskim miesięczniku „Znamia”⁵⁶, a pełne wydanie w formie książki ukazało się w 2002 roku⁵⁷.

W dorobku artystycznym Sidura ważną rolę odgrywają jego wiersze. Bez poezji obraz Sidura-twórcy byłby uboższy. Jego wiersze stały się specyficzną odmianą intymnego szkicownika, zawierającego wyraźny ładunek filozoficzny i moralny, niepozbowiony emocjonalnego zageszczenia o niezwykle rozległej amplitudzie nastrojów. Dla Sidura jego poezja – nawet w chwilach, kiedy zmęczenie chorobą i ból nie pozwalały mu rzeźbić – nie zastępowała rzeźby czy rysunku. Była tylko dopełnieniem jego twórczego życia. Przestrzenią literacką zbiorku *Najszczęśliwsza jesień* jest przede wszystkim Ałabino – podmoskiewska miejscowość letniskowa, w której Sidurowie odziedziczyli po rodzicach Wadima małą dachę. Często występuje też przestrzeń pracowni, a w ostatnich wierszach, pisanych tuż przed śmiercią – szpitala. Jednak to Ałabino urasta w tym zbiorku do przestrzeni magicznej, oczyszczającej, przynoszącej wolność.

⁵³ В. Сидур. *** (*Мертвые куклы*). [W:] *Самая счастливая осень...*, s. 44.

⁵⁴ В. Ковальска. *Польская авангарда художественная 1947–1970*. Warszawa 1975, s. 90.

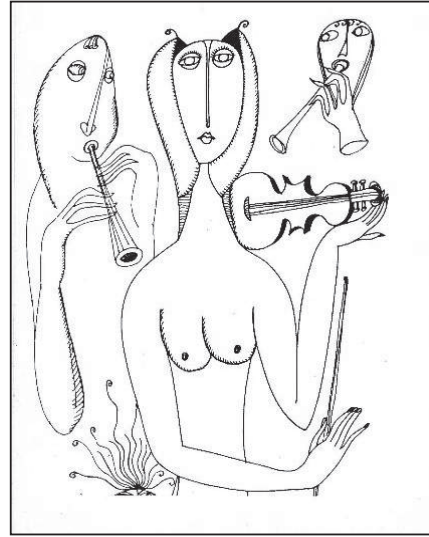
⁵⁵ В. Сидур. *** (*Старые ржавые железные лопаты*)..., s. 45.

⁵⁶ В. Сидур. *Памятник современному состоянию: Миф*. «Знамя» 1992, nr 8, s. 9–68; nr 9, s. 114–179.

⁵⁷ В. Сидур. *Памятник современному состоянию: Миф*. Москва: Вагриус, 2002.

Fot. 7. Rysunek z tomu wierszy *Najszcześniejsza jesień*

Fot. 8. Rysunek z tomu wierszy „*Najszcześniejsza jesień*”

Fot. 9. Rysunek z tomu wierszy *Najszcześniejsza jesień*

Występujący w wielu rzeźbach i rysunkach Sidura erotyzm z nie mniejszą intensywnością pojawia się w jego poezji. Sidur-rzeźbiarz w poezji jawi się także jako subtelny malarz-kolorysta, oddający przy pomocy tkanki poetyckiej bogactwo barw swojej Arkadii, będącej przestrzenią szczęśliwej jesieni. Osobnym, równie ważnym zagadnieniem w poezji Sidura jest jego stosunek do upływającego czasu. Autor, zdając sobie sprawę, że okres pełnego rozkwitu sił witalnych ma już za sobą, nie popada jednak w rozpacz. Wie, że po najszcześniejszej jesieni musi nadejść zima⁵⁸.

W utworach literackich Sidura pojawia się także problem jego narodowości, pochodzenia:

Я держу маму за руку. Мы идем мимо Финотдела по улице Карла Маркса. Навстречу нам тетья Фрося, жена дворника дяди Тараса. Она наклоняется ко мне и спрашивает:

– Ты кто? РУССКИЙ или УВРЕЙ?

Я гордо отвечаю: «Я РУССКИЙ ЕВРЕЙ»⁵⁹

W przypadku Wadima Abramowicza Sidura mamy do czynienia z bardzo charakterystyczną dwoistością narodową. Przynależność do dwóch narodów pozostawiła wyraźny ślad w życiu i twórczości artysty, znalazła odzwierciedlenie w odbieraniu i budowaniu świata⁶⁰. On sam często określał siebie jako mieszańca, pół-Rosjanina i pół-Żyda:

Я – цветок гибрид
 Полу-русский
 Полу жид
 Художник неоднородный
 Космополит безродный
 Время цветения
 Эпоха безвременья
 Неустойчив морально
 Для гибрида это нормально
 Почти задушен
 Плевками в душу⁶¹.

Samo nazwisko Sidur jest czytelnym znakiem przynależności do świata judaistycznego. *Sidur* to żydowski modlitewnik, księga zawierająca modlitwy przeznaczone do odmawiania zarówno w domu, jak i w synagodze w dni powszednie i zwykłe soboty. W *Sidurze* modlitwy są ułożone według określonego porządku⁶². Istnieją też modli-

⁵⁸ Por. Z.T. Szmurło. *Wadim Sidur – rzeźbiarz i poeta*. „Tygiel. Kwartalnik Elbląski” 1994, nr 12, s. 24–25.

⁵⁹ В. Сидур. *Памятник современному состоянию: Миф*. «Знамя» 1992, № 8, s. 14.

⁶⁰ И. Мянновска. *Еврейская тематика в творчестве Марка Шагала и Вадима Сидура*. „Studia Rossica Posnaniensia” 1998, nr 28, s. 29–36.

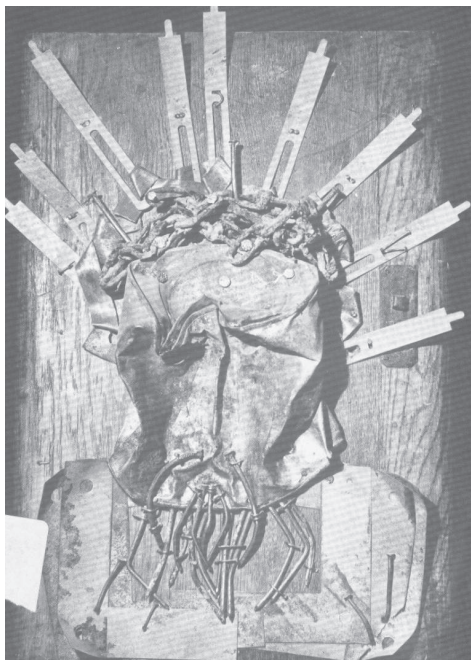
⁶¹ В. Сидур. *** (*Я – цветок гибрид*). [W:] *Самая счастливая осень...*, s. 118.

⁶² „Układ modlitw odpowiada porządkowi dnia hebrajskiego, który rozpoczyna się wieczorem. Tak więc modlitwy wieczorne poprzedzają modlitwy poranne, a te ostatnie z kolei występują przed popołudniowymi. Modlitwy codzienne poprzedzają modlitwy odmawiane rzadziej np. w Szabat, a te z kolei występują przed modlitwami na święta przypadające raz w roku. Zgodnie z tą zasadą, przed modlitwami szabatowymi znajdują się wybrane błogosławieństwa odmawiane niezależnie od wyją-

tewniki przeznaczone do odmawiania w szabat oraz księgi z modlitwami na święta – *Sidur Szalem*⁶³.

Paradoksalne jest jednak to, iż artystyczne dokonania moskiewskiego rzeźbiarza, ledwie tolerowanego przez partyjnych aparatczyków i ludzi odpowiedzialnych za stan ówczesnej radzieckiej kultury i sztuki, po wielu latach stając się własnością publiczną, nadal niepokoją, a nawet wywołują – jak kiedyś – protesty, a nawet agresję odbiorców.

Sztuka rzeźbiarza-nonkonformisty w czasach radzieckich często krytykowana, obecnie w wielu kręgach uznawana i doceniana, prezentowana na licznych wystawach, w nowej rosyjskiej rzeczywistości wywołuje różne reakcje, nie zawsze pozytywne. Stała się czynnikiem niepokoju, zagubienia i wciąż prowokuje.

Fot. 10. Chrystus, 1969

Kolejnym paradoksem jest to, że krytykowany za życia *Sidur* jako autor religijnych rzeźb, rysunków i grafik (fot. 10) obecnie staje się przedmiotem oburzenia, a jego dzieła są obiektem ataków wandalizmu. Dzisiejsza Rosja, zrzuciwszy z siebie ateizm jako państwową ideologię, nie do końca rozumie przesłanie sztuki Sidura. Jego wiersze dla niektórych współczesnych Rosjan są przykładem złego smaku (to dość łagodne określenie), a także są porównywane do pornografii i ich zdaniem obrażają uczucia

kowych okazji, czyli błogosławieństwa nad pokarmami i napojami, nad zapachami, znakami w przyrodzie, nad ludźmi, w obliczu dobrych lub złych wiadomości, po posiłku i inne”. A.P. Kluczyński. *Sidur Beit Polin. Modlitewnik na dni powszednie, szabaty i święta*. „Rocznik Teologiczny” 2015, t. 57, z. 3, s. 377.

⁶³ W Polsce ukazały się dwa sidury – modlitewniki. Por. S. Spitzer (tłum. i obj.). *Modły Izraelitów na dni powszednie i święta, uroczystości i posty oraz obrządki i ceremonie religijne*. Kraków 1926; G. Nativ (red.). *Sidur Beit Polin. Modlitewnik na dni powszednie, szabaty i święta*. Warszawa 2015.

religijne. Taką reakcję wywołał wiersz ze zbioru *Najszczęśliwsza jesień* zamieszczony w Internecie (fot. 7, 8, 9)⁶⁴.

Празднуя
Христа
Рождение
Верующие
Христиане
Добрые
Прихожане
Жертву
Приносят
Миллионам
Невинных
Младенцев
Горло
Режут
Маленьких
Покойников
Обряжают
Вокруг
Зарезанных
Пляшут
Счастья
Друг
Другу
Желают
А
После
Торжества
Христова
Трупы
Убитых
Ёлок
Долго
Гниют
На
*Помойках*⁶⁵.

Wiersz prowokował, a oburzeni członkowie jednego z rosyjskich komitetów obywatelskich w oficjalnym piśmie do urzędu prokuratorskiego domagali się usunięcia utworu i ocenzurowania:

Данный издевательски ёрнический текст стихотворения порнографа и христианоненавистника Вадима Сидура, очевидно и бесспорно, направлен на оскорбление религиозных чувств верующих христиан, на унижение человеческого достоинства верующих христиан по признаку отношения к религии (к христианству) и на возбуждение

⁶⁴ [Online:] <<http://lib.ru/POEZIQ/SIDUR/stihi.txt>> (dostęp: 1.09.2016).

⁶⁵ В. Сидур *** (*Празднуя*). [W:] *Самая счастливая осень...*, s. 39–40.

религиозной ненависти и вражды», – отмечается в заявлении. Общественный комитет просит «установить лиц, виновных в публичном размещении указанного экстремистского антихристианского стихотворения Вадима Сидура, и возбудить в отношении этих лиц уголовное дело по статьям 282 и 148 Уголовного кодекса Российской Федерации». «Прошу Вас добиться в судебном порядке признания вышеуказанного стихотворения Вадима Сидура экстремистским материалом и внесения его в федеральный список экстремистских материалов»⁶⁶.

List powstał kilka miesięcy po brutalnej akcji prawosławnej bojówki „Boża Wola” na wystawie „Rzeźby, których nie widzimy”, pokazywanej latem 2015 roku w moskiewskim „Maneżu” – centralnym salonie wystawowym Rosji, kiedy to doszło do skandalicznego zniszczenia kilku grafik Sidura⁶⁷. Pamiętać trzeba, że jego plastycznych dzieł w zasadzie nie pokazywano na wystawach radzieckich, bo w ZSRR zakazano go jako „rzeźbiarza religijnego”. On sam, weteran wojny, któremu kula niemieckiego snajpera rozkruszyła szczękę, mawiał, że „w okopach niewierzących nie ma”. Władze pozwalały mu tworzyć, czasem coś u niego zamawiały. Ale brać udziału w wystawach nie pozwalały. W 1974 roku wyrzucono go z partii za portret Sołżenicyna⁶⁸. Nazwa wystawy pochodzi z tytułu artykułu późniejszego laureata Nagrody Nobla (2003), akademika Witalija Ginzburga (1916–2009)⁶⁹, który w czasach Gorbaczowowskiej pierestrojki wystąpił w obronie artystycznej spuścizny Sidura, „domagając się cofnięcia zakazu wystawiania prac «religijnego» Sidura”⁷⁰.

Po zniszczeniu grafik Sidura jego twórczość w kręgach rosyjskiego prawosławia została poddana krytyce:

Творчество Сидура – это не религиозное (но и не антирелигиозное) искусство, оно оторвано от прямо религиозного, традиционного православного или западного христианского восприятия образа Христа. [...] Когда-то это было подвальное (нонконформистское) искусство. Художники, такие, как попавший на днях под ‘праведный гнев’ (а работам Вадима Сидура досталось больше всего), были в страшном загоне. Они даже не могли помышлять о том, чтобы выйти из своих подвалов и быть услышанными обществом, получить сочувствие своим мыслям и исканиям. Это вовсе не значит, что все искусство того времени (как впрочем и любого) только на этом основании достойно сочувствия⁷¹.

⁶⁶ *Издательски ёрнический текст направлен на оскорбление религиозных чувств христиан.* «Русская народная Линия» 17.10.2015. [Online:] <uskline.ru/news_rl/2015/10/17/izdatelski_yornicheskij_tekst_napravlen_na_oskorblenie_religioznyh_chuvstv_hristian/> (dostęp: 1.09.2016).

⁶⁷ W. Radziwinowicz. *Prawosławni talibowie robią porządek w Rosji.* „Gazeta Wyborcza” 27.08.2015. [Online:] <<http://wyborcza.pl/1,75399,18639841,prawoslawni-talibowie-robia-porzadek-w-rosji.html>> (dostęp: 1.09.2016).

⁶⁸ W. Radziwinowicz. *Prawosławna bojówka Boża Wola terroryzuje życie artystyczne w Moskwie.* „Gazeta Wyborcza” 24.08.2015. [Online:] <<http://wyborcza.pl/1,75410,18617190,prawoslawna-bojowka-boza-wola-terroryzuje-zycie-artystyczne.html?disableRedirects=true>> (dostęp: 1.09.2016).

⁶⁹ В. Гинзбург. *Скульптуры, которых мы не видим.* «Литературная Газета» 29.04.1987.

⁷⁰ W. Radziwinowicz. *Prawosławna bojówka...*

⁷¹ К. Бенедиктов. *О Вадиме Сидуре в контексте.* «Православие и Мир» 17.08.2015. [Onli-

Twórcza spuścizna Sidura – patrioty absurdu – znalazłszy się w świecie targanym różnymi sprzecznościami, popada też w ten absurdalny układ. Artysta został posądzony o antychrześcijaństwo, a jego dzieła zaliczono do kategorii „antysztuka”:

Он умел работать, в его творчестве, конечно, есть эстетические моменты, (хотя его талант слишком превозносят). Но в его творчестве присутствуют и патологические моменты. Талант и патология в нем совмещались. Его работы оставляют впечатление, что их как будто делали два разных человека. Некоторые выставленные «произведения» В. Сидура на самом деле никакого отношения к искусству не имеют, а скорее являются антиискусством. Очень жаль, что организаторы выставки сознательно выдают оскорбительные для верующих и вообще всех нормальных людей поделки за, якобы, подлинное искусство [...] ⁷².

Nie można zapominać, że – jak sądzi Jakimowicz:

[...] aż do końca XX wieku sztuka Rosji i Związku Radzieckiego, też związane z nią idee, miały charakter ginącej cywilizacji, która była tępiona w kraju w swoich niezależnych i swobodnych manifestacjach, a także zanikała na emigracji. Krótko mówiąc, były to okaleczone peryferia europejskiej kultury. Taka wizja dzisiejszej Rosji jest zarówno prawdziwa, jak i fałszywa. W rzeczywistości bowiem sztuka i ideologia w Rosji zajmują się głównie problemami apokaliptycznymi, z wyjątkiem tej części kultury masowej, oficjalnej sztuki propagandowej i klasycznej, kultury opery i baletu, które zostały włączone do establishmentu. W teorii i twórczości dominuje tam problem Wielkiego Upadku ⁷³.

Dzisiaj też, już w Rosji, sztuka bywa tępiona, zrzucana z postumentów i atakowana w salach wystawowych jako niewygodny element wygodnego życia uwikłanego w absurdy, paradoksy i – przed czym przestrzega nadal Sidur – wypełnionego przemocą stosowaną w imię innej, może bardziej zakamuflowanej, wielkomocarstwowej ideologii nowej rosyjskiej rzeczywistości, dopuszczającej (!) łamanie przyjętych przez świat zasad, przekraczanie wszelkich, w tym państwowych, granic.

Nie zmienia to faktu, że sztuka Sidura, posiadająca wiele wartości metafizycznych, ontologicznych, sakralnych, etycznych oraz wybitne walory publicystyczno-demaskatorskie, ukazuje z jednej strony część prawdy o współczesnym człowieku, z drugiej zaś strony jest indywidualnym protestem artysty w obronie tegoż człowieka. I staje się elementem wyzwalającym w nim niekonięcznie pozytywne emocje. Dzieła Sidura, przemawiając do odbiorców, często stają się niewygodnymi dla ich sumienia i wygadanych światopoglądów pytaniami.

Bibliografia

Bob J. *Tvar súčasníka*. „Kultúrny život” 21.05.1965.

Drawicz A. *Pamięci Dimy Sidura (1924–1986)*. „Tygodnik Powszechny” 1987, nr 30.

ne:] <<http://www.pravmir.ru/konstantin-benediktov-o-vadime-sidure-i-kontekstah/>> (dostęp: 1.09.2016).

⁷² A. Салтыков. *Об антиискусстве и уважении*. «Православие и Мир» 18.08.2015. [Online:] <<http://www.pravmir.ru/portoierery-aleksandr-saltykov-ob-antiiskusstve-i-uvazhenii/>> (dostęp: 1.09.2016).

⁷³ A. Jakimowicz. *Współczesna eschatologia...*, s. 27.

- Drawicz A. *Pocałunek na mrozie*. Łódź: Wydawnictwo Łódzkie, 1990.
- Jakimowicz A. *Współczesna eschatologia Rosji i zachodu. Wygodny obóz koncentracyjny czy niewygodny łagier?* „Kamena” 1991, nr 2.
- Kluczyński A.P. *Sidur Beit Polin. Modlitewnik na dni powszednie, szabaty i święta*. „Rocznik Teologiczny” 2015, t. 57, z. 3.
- Kowalska B. *Polska awangarda artystyczna 1947–1970*. Warszawa 1975, s. 90.
- Maleša S. *Sve ljubavi Vadima Sidura*. „Osvobodenje” 29.04.1968.
- Mianowska J. *Rosyjska literatura emigracyjna i literatura rosyjskiej opozycji wewnętrznej w komentarzach*. Bydgoszcz: Wydawnictwo Uczelniane Wyższej Szkoły Pedagogicznej, 1998.
- Mianowska J. *Świat Wadima Sidura (Мир Вадима Сидура)*. Bydgoszcz: Wydawnictwo Uczelniane Wyższej Szkoły Pedagogicznej, 1999.
- Mianowska J. *Библейские сюжеты в творчестве Марка Шагала и Вадима Сидура*. [W:] Andrzej Cz. (red.). *Библейские мотивы в русской литературе*. Poznań: Wydawnictwo Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza, 2000.
- Mianowska J. *B. Сидур – эмиграция внутрь себя*. „Studia Rossica” t. 10: *O literaturze rosyjskiej nowej i dawnej*. Red. W. Skruna. Warszawa 2000.
- Mianowska J. *Вадим Сидур и Карл Аймермахер «О деталях поговорим при свидании...»*. [Rec.]. „Polilog. Studia Neofilologiczne” 2014, nr 4, s. 317–321.
- Mianowska J. *Диссидентство по-сидуровски*. [W:] В. Гопман и др. (ред.). *Русское Зарубежье – духовный и культурный феномен*. Материалы международной научной конференции. Москва: Новый Гуманитарный Университет Натальи Нестеровой 2003, s. 226–235.
- Mianowska J. *Диссидентство Вадима Сидура в контексте его переписки с Карлом Аймермахером*. „Acta Universitatis Lodzianis. Folia Litteraria Rossica” 2008, nr 8, s. 121–132.
- Mianowska J. *Еврейская тематика в творчестве Марка Шагала и Вадима Сидура*. „Studia Rossica Posnaniensia” 1998, nr 28.
- Nativ. G. (red.). *Sidur Beit Polin. Modlitewnik na dni powszednie, szabaty i święta*. Warszawa: Związek Postępowych Gmin Żydowskich w Polsce, 2015.
- Rab Z. *Vadyim Szidurnal*. „Új Írás” 1970, nr 3.
- Radziwinowicz W. *Prawosławna bojówka Boża Wola terroryzuje życie artystyczne w Moskwie*. „Gazeta Wyborcza” 24.08.2015. [Online:] <<http://wyborcza.pl/1,75410,18617190,prawoslawna-bojowka-boza-wola-terroryzuje-zycie-artystyczne.html?disableRedirects=true>> (dostęp: 1.09.2016).
- Radziwinowicz W. *Prawosławni talibowie robią porządek w Rosji*. „Gazeta Wyborcza” 27.08.2015. [Online:] <<http://wyborcza.pl/1,75399,18639841,prawoslawni-talibowie-robia-porzadek-w-rosji.html>> (dostęp: 01.09.2016).
- Spitzer S. (tłum. i obj.). *Modły Izraelitów na dni powszednie i święta, uroczystości i posty oraz obrządku i ceremonie religijne*. Kraków: Nakładem S. Spitzera, 1926.
- Suchanek L. /anonimowo/. *Wadim Sidur*. „Arka” 1985, nr 11, s. 114–116.
- Szmurło Z. T. *Wadim Sidur*. „Kwartalnik Galeria EL” 1986, nr 11–12.
- Szmurło Z.T. *Rzeźby – pytania Wadima Sidura*. „Tygiel. Kwartalnik Elbląski” 1996, nr 19–20, s. 44–62.
- Szmurło Z.T. *Sztuka naszych przyjaciół*. „Kwartalnik Galeria EL” 1988, nr 16, s. 78.
- Szmurło Z.T. *Twórczość Wadima Sidura*. Praca magisterska napisana w Zakładzie Historii Literatury Rosyjskiej i Radzieckiej Instytutu Filologii Rosyjskiej i Słowiańskiej Uniwersytetu Gdańskiego pod kierunkiem dra Jerzego Godwoda. Gdańsk 1988.
- Szmurło Z.T. *W pracowni rzeźbiarza*. „Dziennik Bałtycki” 1.08.1986.
- Szmurło Z.T. *Wadim Sidur – rzeźbiarz i poeta*. „Tygiel. Kwartalnik Elbląski” 1994, nr 12.
- Vadim Sidur. Plastik, Grafik. 1957–1974*. Eine Ausstellung der Universität Konstanz vom 30.04.2015.–20.05.1975. Konstanz: Die Universität, 1975.

- Абовина Г. *Крепящее мастерство ваяния*. «Советская культура» 1957 (18.05.), s. 2.
- Аймермахер К. (сост.) *«Человек одинок в этом мире, художник же одинок вдвойне...»*. Из переписки Вадима Сидура и Карла Аймермахера. Авт. введение Юлии Сидур. «Октябрь» 1998, № 7, s. 107–147. [Online:] <<http://magazines.russ.ru/october/1998/7/vospomin.html>> (1.09.2016.).
- Андреевская А. *Памятник современному состоянию*. (Интервью у К. Аймермахера). [Online:] <<http://www.tverkult.ru/pamyatnik-sovremennomu-sostoyaniyu/>> (01.09.2016.).
- Бенедиктов К. *О Вадиме Сидуре в контексте*. «Православие и Мир» 17.08.2015. [Online:] <<http://www.pravmir.ru/konstantin-benediktov-o-vadime-sidure-i-kontekstah/>> (01.09.2016.).
- Быков З.Н. (ред.). *Московское Высшее Художественно-Промышленное Училище (бывшее Строгановское). (1825–1965)*. Москва: Министерство высшего и среднего специального образования РСФСР, 1965.
- Бычков В.В. *Эстетический опыт России на рубеже тысячелетия*. «Эстетика: Вчера. Сегодня, Всегда» 2006, № 2, s. 22.
- Воловников В. *Скульптуры Вадима Сидура в Германии*. „Partner” 2013, № 1 (184).
- Геннис Г., Нольде Н. *Она помогла дару. Не стало Юлии Сидур – вдовы художника, скульптора, прозаика и поэта – Вадима Сидура*. «Новая Газета» 2006, № 68. [Online:] <<http://2006.povayagazeta.ru/nomer/2006/68n/n68n-s27.shtml>> (1.09.2016.).
- Гинзбург В. *Скульптуры, которых мы не видим*. «Литературная Газета» 29.04.1987.
- Гладков Э. *И создал ГРОБ-АРТ. Фотоальбом о жизни и творчестве замечательного художника В. Сидура*. Москва: Радуница, 1998.
- Голубева О.Л., Лаврентьев А.Н., Бурганов А.Н., Бурый В.П., Ганцева Н.Н. *Строгановская школа композиции. К 180-летию основания МГХПУ им. С.Г. Строганова*. Москва: «Сварог и К» 2005.
- Зименко В., Пути и перепутья. «Советская Культура» 1957, № 97.
- Издательский ёрнический текст направлен на оскорбление религиозных чувств христиан*, «Русская народная Линия» 17.10.2015. [Online:] <uskline.ru/news_rl/2015/10/17/izdevatelski_yornicheskij_tekst_napravlen_na_oskorblenie_religioznyh_chuvstv_hristian/> (1.09.2016.).
- Кучеренко Г. *Есть ли вообще современный стиль?* «Советская Культура» 1963 (05.01.).
- Лаврентьев А.Н., Сазиков А.В., Курасов С.В., Заева-Бурдонская Е.А. *Строгановка. 190 лет русского дизайна*. Москва: Русский мир, 2016.
- Лернер Л. *Взывающий*. «Еврейский Обозреватель» 2014, № 11 (263), s. 16.
- Мак И. *О «гроб-арте» Вадима Сидура вспомнили к юбилею*. „The Newspaper Art. Russia” 17.07.2014. [Online:] <<http://www.theartnewspaper.ru/posts/691/>> (1.08.2016.).
- Мармелова М. *В этом ли истоки нового?*. «Советская Культура» 25.09.1956.
- Мяновска И. *Диссидентство по-сидуровски*. [W:] В. Гопман и др. (ред.). *Русское Зарубежье – духовный и культурный феномен*. Москва: Ровый гуманитар, Университет Натальи Нестеровой, 2003.
- Мяновска И. *Еврейская тематика в творчестве Марка Шагала и Вадима Сидура*. „Studia Rossica Posnaniensia” 1998, nr 28, s. 29–36.
- Салтыков А. *Об антиискусстве и уважении*. «Православие и Мир» 18.08.2015. [Online:] <<http://www.pravmir.ru/portoierey-aleksandr-saltyikov-ob-antiiskusstve-i-uvazhenii/>> (1.09.2016.).
- Сидур В. и К. Аймермахер. *«О деталях поговорим при свидании...»*. Переписка, составление, подготовка текста и комментарии В. Воловникова. Москва: Издательство Российская Политическая Энциклопедия, 2004.
- Сидур В. *Памятник современному состоянию. Миф*. Москва: Вагриус, 2002.

- Сидур В. *Памятник современному состоянию: Миф*. «Знамя» 1992, № 8, s. 9–68; 1992, № 9, s. 114–179.
- Сидур В. *Самая счастливая осень*. [Online:] <<http://lib.ru/POEZIQ/SIDUR/stihi.txt>> (01.09.2016.).
- Сидур В. *Самая счастливая осень. Стихотворения 1983–1986 гг.*, Москва: Отдел Культуры исполкома Перовского райсовета. Постоянная экспозиция работ Вадима Сидура, 1990.
- Сидур В., Аймермахер К. *О деталях поговорим при свидании... Переписка*. Сост., подготовка текста и комментарии В. Воловникова. Москва: Издательство РОССПЭН, 2004.
- Сидур М. *Вадим Сидур: очерк творчества на фоне событий*, Москва: Московский государственный музей Вадима Сидура, 2004.
- Сидур М. *Выставка в галерее журнала «Знамя», 2002 год, ноябрь*. «МИФ ВАДИМА СИДУРА». К 10-летию журнальной публикации «Памятника современному состоянию». [Online:] <<http://znamlit.ru/gallery.html?id=3>> (15.09.2016.).
- Сидур М. *Миф Вадима Сидура*. «Знамя» 2003, № 1. [Online:] <<http://magazines.russ.ru/znamia/2003/1/sid.html>> (1.09.2016.).
- Сидур Ю. *«Время, когда не пишут дневников и писем...»*. Хроника одного подвала. Дневники 1968–1973. Москва АИРО-XXI – Санкт-Петербург: Алетейя, 2015.
- Сидур Ю. *Пришелец и пенсионерка*, Москва: Время, 2005.
- Сидур Ю. *Роза Террестриэл. Роман о запретном счастье или любовная драма чужого мира*. Москва: Время, 2003.
- Сидур Ю., Аймермахер К. *Время новых надежд... Переписка 1986–1992*. Москва: АИРО-XXI, 2014.
- Шульгина Е.Н., Пронина И.А. *История Строгановского училища. 1825–1918. Российская академия художеств*. Москва: ООО ТИД Русское слово-РС, 2002.

Wykaz fotografii (ze zbiorów własnych autora)

- Fot. 1. *Wadim Sidur na tle kompozycji „Zuzanna i starcy” = Вадим Сидур на фоне композиции «Сусанна и старцы»*, 1976. [W:] К. Eimermacher, E. Gladkov (fotos), *Vadim Sidur, Skulpturen*, (katalog wystaw). Bochum 1984.
- Fot. 2. *Inwalida = Инвалид*, 1964. [W:] К. Eimermacher, E. Gladkov (fotos). *Vadim Sidur, Skulpturen* [katalog wystaw]. Bochum 1984.
- Fot. 3. *Artysta w swojej pracowni = Художник в своей мастерской*. [W:] К. Eimermacher, E. Gladkov (fotos), *Vadim Sidur, Skulpturen*, (katalog wystaw), Bochum 1984.
- Fot. 4. *Wadim Sidur i rzeźba Treblinka / Вадим Сидур и скульптура «Треблінка»*. [W:] К. Eimermacher, E. Gladkov (fotos). *Vadim Sidur, Skulpturen* [katalog wystaw]. Bochum 1984.
- Fot. 5. *Metalowi Prorocy = Железные Пророки*. [W:] К. Eimermacher, E. Gladkov (fotos), *Vadim Sidur, Skulpturen* [katalog wystaw]. Bochum 1984.
- Fot. 6. *Wadim Sidur i kompozycje rzeźbiarskie z cyklu „Grob-Art” = Вадим Сидур и скульптурные композиции из цикла «Гроб-Арт»*. [W:] К. Eimermacher, E. Gladkov (fotos). *Vadim Sidur, Skulpturen* [katalog wystaw]. Bochum 1984.
- Fot. 7. *Rysunek = Рисунок*. [W:] В. Сидур. *Самая счастливая осень. Стихотворения 1983–1986 гг.* Москва: Отдел Культуры исполкома Перовского райсовета. Постоянная экспозиция работ Вадима Сидура, 1990.
- Fot. 8. *Rysunek = Рисунок*. [W:] В. Сидур, *Самая счастливая осень. Стихотворения 1983–1986 гг.* Москва: Отдел Культуры исполкома Перовского райсовета. Постоянная экспозиция работ Вадима Сидура, 1990.

- Fot. 9. *Rysunek = Рисунок*. [W:] В. Сидур, *Самая счастливая осень. Стихотворения 1983–1986 гг.* Москва: Отдел Культуры исполкома Перовского райсовета. Постоянная экспозиция работ Вадима Сидура, 1990.
- Fot. 10. *Chrystus = Христос*, 1969. [W:] К. Eimermacher, E. Gladkov (fotos). *Vadim Sidur, Skulpturen* [katalog wystaw]. Bochum 1984.